

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE

2023/4 (67. évfolyam)

A Magyar Tudományos Akadémia
Filozófiai Bizottságának folyóirata

Felvilágosodások

Tartalom

Felvilágosodások (<i>Schmal Dániel – Szegedi Nóra</i>)	5
--	---

FÓKUSZ

MOGYORÓDI EMESE: A görög felvilágosodás. Vallás és racionalizáció a preszókratikus filozófiában és a szofisztikában	11
HAMVAS ENDRE ÁDÁM: „Az életbe és fénybe távozom”: a lélek isteni eredetének hermetikus tanítása	38
BOROS GÁBOR: Felvilágosodott szerelmek – a francia felvilágosodás néhány „tudományos” szerelemkoncepciója	58
SZEGEDI NÓRA: A leibnizi-wolffi metafizika kanti kritikája és az autonóm etika kezdetei	83
SZALAI MIKLÓS: Rousseau, a <i>Sturm und Drang</i> és Wieland: Rousseau recepciója az 1770-es évek Németországában	104
FÓRIZS GERGELY: Wieland <i>Herkules választása</i> című kantatója. A felvilágosodás kettős esztétikai kommunikációja	113
KONTLER LÁSZLÓ: A fény árnyalatai – a felvilágosodás és Közép-Európa	123
KOMORJAI LÁSZLÓ: A tudatban rejlő végtelen	135

VARIA

HÉTHELYI MÁTÉ: Enkrateia és phronészisz	155
SZUMMER CSABA: Szubjektum és tapasztalat Husserlnél és Freudnál	186

DOKUMENTUM

KUTROVÁTZ GÁBOR: A csillagászati elméletek mint hipotézisek	201
JOHANNES KEPLER: Védőbeszéd Tycho mellett Ursus ellen (1600)	209
GYENGE ZOLTÁN: A kultúra védelme – a józan ész nevében. Bevezetés Thomas Mann <i>Német beszédéhez</i>	217
THOMAS MANN: Német beszéd – Felhívás az észhez	224

SZEMLE

KUNKLI EMESE: A nő ábrázolása és a női ábrázolás – A nő mint megjelenített és mint megjelenítő	239
ZSIGER ÁDÁM: A forradalom folytatása más eszközökkel?	244
Számunk szerzői	251
Summaries	254

A fény árnyalatai – a felvilágosodás és Közép-Európa

Az alábbi rövid írás nem szaktanulmány, hanem inkább problémafelvetés,¹ a címében foglalt képzavar pedig szándékos. Arra a zavarba ejtő helyzetre utal, amelyben Európa „kevésbé szerencsés” vidékeinek eszme- és kultúrtörténete találja magát, amikor hazáját vagy régióját a kontinens nagy szellemi áramlatainak közegébe igyekszik illeszteni, hiszen a közelmúltig uralkodó szokás szerint a kutatók e témát általában a megkésettség, a tökéletlenség, az eredetietlenség fogalmaira alapozott nézőpontból közelítették meg mint a fejlettebb központ(ok) felől az elmaradottabb területek irányában áramló megtermékenyítések, hatások sorozatát.² Igaz, egy efféle nézőpontot messzemenően indokolnak akár a régióból származó korabeli hangok, tanúságtételek is – így a „Nyugatra” vetődött közép- és kelet-európai utazók évszázadról évszázadra gyakran lejegyzett kesergése az otthonuk sivár valósága és a menet közben összegyűjtött gazdag muníció (a „feltöltekezés”) között tátongó szakadék okán.

Mégis, az eme nézőpont inspirálta vizsgálódások analitikus értelemben leegyszerűsítőek, eredményük pedig nem különösebben izgalmas. Ha indokolt is a „periférikus” vidékek eszmetörténetét nagyrészt, akár túlnyomórészt recepció-történetként felfogni és tanulmányozni, érdemes belátni a befogadó oldal cse-

¹ Eredetileg: bevezető gondolatok a Nemzetközi 18. Század Kutató Társaság 16. kongresszusának *Shades of Light: The Enlightenment inland Central Europe* című paneljéhez (Róma, 2023. július 4). Míg a felvilágosodás mibenlétét alább megpróbálom a mondanivalóm szempontjából hasznosan definiálni, a „régio-vitához” itt nem kívánok hozzászólni. Bár a térség konstruktivista felfogásának történetében éppen a felvilágosodás nyitott egy fontos fejezetet, „Közép-Európát” itt pragmatikus (heurisztikus) módon a Habsburg-monarchia és a lengyel-litván unió országainak együtteseként kezelem, nem feledkezve meg arról, hogy ezek korabeli lakóinak a felvilágosodás „megélhetőségével” kapcsolatos élményvilága sok esetben és sok tekintetben hasonló volt keleti, délkeleti határvidékeikéhez.

² Ez egyáltalán nem kisebbíti azon történészek, irodalomtudósok, filozófusok és más human területek kutatóinak érdemeit, akik az 1960-as évektől kezdve a közép-, kelet- és nyugat-európai tudósok párbeszédének különösen aktív terepévé avatták a 18. század tanulmányokat, s jelentős eredményeket értek el a komparatiztika terén. Különösen ki kell emelni a magyar felvilágosodás-kutatás „nagy generációjának” – H. Balázs Éva, Benda Kálmán, Kosáry Domokos, Kőpeczi Béla – szerepét és teljesítményét. Lásd alább és Kőpeczi 1993.

lekvő részvételét e folyamatokban, beleértve szándékát és képességét arra, hogy ne csak a metropoliszban sarjadt úttörő, de a provincialitás állapotai között nem kellő mélységgel megértett gondolatok halvány utánpótlását hozza létre, hanem kreatív adaptációkat, s hogy az adott közeg számára eredeti válaszokat fogalmazzon meg, amelyek egyszerre alapulnak a főáram módszertani eszköztárának alkalmazásán és annak átkeretezésén, kontextus-függő programok, törekvések kívánalmaihoz való hozzáigazításán.

A felvilágosodás eszmetörténetének kutatásában az utóbbi évtizedek során lezajlott átalakulások lehetővé teszik egy olyan értelmezési keret kidolgozását, amely magában foglalja egy a felvilágosodás által formált közép-európai kulturális identitás ismérveit, miközben a régió tapasztalatvilága felől gyarapítja tudásunkat magáról „a” felvilágosodásról. A mérvadó mai szakirodalommal összhangban felvilágosodáson nem egységes projektet, elméleti konstrukciót, jól körülhatárolható eszmerendszert, netán doktrínát értek, hanem olyan 18. századi viták sorát, amelyek résztvevőit nagyjából azonos kérdések foglalkoztatták, s ezekre a válaszokat egyaránt a kritikus vizsgálódás szellemében (bár eltérő megközelítésmódok, módszertani megfontolások és ideológiai elkötelezettségek mentén) keresték, új, kifejezetten ebből a célból kialakított kulturális és intézményi környezetben.

Tanácsos felidézni a felvilágosodás-tanulmányok egy korábbi paradigmáját, amelyben a régió helye sajátosan volt kijelölve (amennyiben egyáltalán jutott neki), mert maga a paradigma ugyan időközben idejétmúlttá vált abban az értelemben, hogy a kutatók ma már „globális felvilágosodásról” is beszélhetnek, Európán belül a „nyugati” és a „keleti” felvilágosodás mintha továbbra is külön taxonómiai egységekbe tartozna. Bő fél évszázaddal ezelőttig a felvilágosodást mint döntően irodalmi és filozófiai mozgalmat tanulmányozták (Becker 1932; Cassirer 1932/2007), melynek egysége képviselőinek abból a közös törekvéséből fakadt, hogy a kritikai ész vizsgálatának vessenek alá minden öröklött, hagyományos igazságot és tekintélyt, kiváltképp azokat, amelyek az egyházi és állami életet uralják (s kíméletlen ítélettel sújtásuk közülük azokat, amelyek nem állják ki a próbát). Peter Gay nagyívű összefoglaló műve két kötetének alcímeivel szólva, a felvilágosodás „modern pogányság” volt és „a szabadság tudománya”, világi utópia, a modern világ alkotmányos és demokratikus vívmányainak bölcsője (Gay 1967–1969) – igaz, a modernség borúlátóbb ítszeinek szemében az ész diadalútja önpusztításba torkollott, s felelős volt a totalitárius rendszerek bűneiért (Horkheimer–Adorno 1944/1969/1989). Megfogalmazódott ugyan annak az igénye, hogy a felvilágosodás eszméit társadalmi és kulturális gyakorlatok közegébe ágyazzák, de alapvetően emancipatórikus és progresszívista törekvést és irányát illetően egyelőre nem merültek fel kétségek sem az igenlők (Habermas 1962/1971), sem a szkeptikusok (Koselleck 1959) részéről. Párizs volt az epicentrum, a Nap, ahonnan – néhány, a viszonylag közeli szomszédságban elhelyezkedő másodrendű csillag által megtámogatva – az újító lángelmék ottani

erős koncentrációjának köszönhetően a megvilágosító fénycsóvák kiáradtak, ám a fényforrástól való távolsággal fordított arányosságban állt a sugarak csillogása és képessége arra, hogy magas értékű szellemi táplálék termelését serkentsék. Ez (nem csak a marxista értékelések szerint) egyúttal annak a számlájára volt írható, hogy e homályos szegletekben hiányzott a megfelelő minőségű táptalaj, azaz a kellőképpen élénk, fejlődő gazdasági tevékenység és dinamikus társadalomszerkezet.

Az 1960-as évek végétől kezdve ezt monolitikus képet és a „nagy gondolkodókra” és szellemi teljesítményükre, hatásukra koncentráló érdeklődést több oldalról megkérdőjelezték pluralisztikusabb, a kontextusok eltérősége és összetettsége iránt érzékenyebb látásmódok, amelyek nemcsak a társadalom- és művelődéstörténetből merítettek inspirációt (Darnton 1971; Darnton 1979; Van Dülmen 1986; Roche 1988; Chartier 1991; Goodman 1994; Bots–Waquet 1997),³ hanem az eszmetörténet területén zajló változásokból is (Hont–Ignatieff szerk. 1983; O’Brien 1997; Hont 2006; Pocock 1999–2016). A nyelvi, térbeli és egyéb fordulatok mind szerepet játszottak abban, hogy a felvilágosodás metaforájaként a Naprendszernél egyre alkalmasabbnak tűnt egy olyan galaxisé, amelyben a számos forrásból kibocsátott és mindenféle irányban haladó fénysugaraknak nemcsak az intenzitása csökken, hanem itt-ott meg is törnek, vagy egy olyan visszhangszobáé, amelynek különböző pontjain egyaránt mértékadó hangok adnak erősen eltérő válaszokat feltűnően hasonló kérdésekre (Daston 1999. 498). A kutatók „fenti” és „lenti” felvilágosodásokat (Darnton 1971a; Darnton 1982), „radikális” és „konzervatív” felvilágosodásokat (Jacob 1981; Reinalter 1983; Pocock 1985; Pocock 1989) fedeztek fel, amelyek más-más alakot öltének különböző „nemzeti” és más környezetekben (Porter–Teich szerk. 1981; Jüttner–Schlobach szerk. 1992; Pocock 1999), s az egységesség tézisének fenntartói maguk is úgy keresték a közös nevezőt, hogy nem kendőzték el a sokféleséget, sőt éppen abból vezették le az egyetlen, nagybetűs Felvilágosodást (Venturi 1972; Venturi 1969–1990; Robertson 1997). Nemcsak a felvilágosodás kérlelhetetlen szekularizmusa kérdőjeleződött meg – s látszik arra a legkisebb közös többszörösre korlátozódni, hogy a felvilágosodás az *evilági* boldogulást keresi, függetlenül attól, hogy ki mit gondol a *másvilágról* –, hanem egyenesen vallásos felvilágosodásról, sőt vallási szempontból is plurális (akár katolikus, mi több: jezsuita) felvilágosodásról beszélhetünk (Klueting–Hinske–Hengst szerk. 1993; Sorkin 2008; Lehner–Printy szerk. 2010; Burson–Lehner szerk. 2014; Lehner 2016; Matytsin–Edelstein szerk. 2018; Wallnig 2019). A „mi (a felvilágosodás)” kérdés egyre inkább megválaszolhatatlannak látszott a „hol”, „hogyan” stb. kérdések feltevése és megoldása híján, s az eszmék mellett illetve azokkal szoros összefüggésben a felvilágosodás tanulmányozásában teljes polgárjogot nyertek a társiaság (szociabilitás), a kommunikáció és mediáció gya-

³ Itt és alább a hivatkozások pusztán jelzesszerűek lehetnek.

korlátai és helyszínei, a tudástermelés és tudáskeringés módozatai és hálózatai, tárgyi és anyagi feltételei, eszközei (Daston 1991; Brockliss 2006; Siskin–Warner szerk. 2010; Lilti 2015).

A felvilágosodás-tanulmányok mezejének e hallatlan kitágulása nem maradt visszhang nélkül, sőt ösztönzőleg hatott a terület szakembereire azokon a vidékeken, ahol a korábbi kutatói modell szerint annak aligha volt önálló léte. Közép-Európa mint az ilyen régiók egyike ennek ellenére továbbra is meglehetősen szegényesen jelenik meg a felvilágosodás átfogó feldolgozásaiban, szintéziseiben (Outram 1995; Munck 2000; Israel 2001; 2006; 2009; 2011; Kors szerk. 2002; Fitzpatrick–Jones–Knellwolf–McCalman szerk. 2004; Robertson 2005; Ferrone 2015; Lilti 2019). Miközben e munkák – teljes joggal – elmélyülten tárgyalják Európa globális beágyazottságának szerepét a felvilágosodás formálásában és a felvilágosodás szerepét az Európán kívüli világ sorsának alakításában, egyes kutatók pedig vitatják a felvilágosodás európai „egyediségét” (Conrad 2012), a közép-európai felvilágosodást jobbra külön, „a felvilágosodás perifériáinak” szentelt kötetekben mutatják be az Európa más földrajzi peremén található „perifériák” társaságában (Butterwick–Davies–Sánchez szerk. 2009). Akár más esetekben, az európai történelem globalizálása a felvilágosodás kora esetében is az „európaizálás” – ti. az Európán belüli, összeurópai dinamika alaposabb megértése – rovására, de legalábbis annak szem elől tévesztésével zajlik.

Ennek természetesen megvannak az okai az elmúlt évtizedek reálfolyamataiban. A rendszerváltás előtti időszakban a 18. század kutatása a történettudomány és általában a bölcsészettudományok olyan területeinek egyike volt, amelyen lehetséges és intenzív volt a párbeszéd és az együttműködés a vasfüggönyön inneni és túli kutatók között – ebben a magyarok a nevezetes, 1970 és 1984 között hat alkalommal megrendezett mátrafüredi konferenciák létrehozásával és anyaguk publikálásával (ld. Köpeczi 1993), majd a Nemzetközi 18. Század Kutató Társaság (SIEDS/ISECS) nagy négyévenkénti kongresszusának 1987-es budapesti vendégül látásával élen jártak –, s ezzel a felvilágosodás-kutatás jól illeszkedett a nemzetközi „enyhülés”, a nyugat–kelet viszony átrendeződése légkörébe. Ez az állapot fennmaradt és a lendület valamelyest kitartott az 1990-es években, amikor az európai integráció a globális nyilvános tér egyik fő kérdése volt, s ezt különösen izgalmas megvilágításba helyezték a régióban zajló változások: Közép-Európa végleges európai „megérkezésének” lehetősége, ígérete. Tudjuk, hogy ez a helyzet azóta sok tekintetben megváltozott: az európai integrációs folyamat problémái, megtorpanásai, ezen belül a régió egyes országainak vargabetűi, s különösen a globalizáció más kérdéseinek előtérbe kerülése, égetőbbé válása óhatatlanul rányomják a bélyegüket a nemzetközi felvilágosodás-kutatás irányainak alakulására is.

Érdemes azonban meggondolni, hogy éppen a globális és fősodorbeli felvilágosodás(ok) összetettebb, kifinomultabb megértéséhez adhat szempontokat, ha nem éppen kulcsot a (hosszú) 18. század közép-európai eszmetörténeti anya-

gának összehasonlító igényű tanulmányozása. Maguk a régió korabeli szereplői mindenesetre előszeretettel nyúltak a felvilágosodás által kidolgozott fogalmi és egyéb eszközökhöz önmaguk, társadalmuk, múltjuk, jelenük és jövőjük újragondolásában. Eközben tevékenyen, érzékenyen és találcónyan idomították azokat a saját valóságuk meghatározta, lehetséges és szükséges célokhoz, „azt fordítva le, ami működik”.⁴ A „fordítás” ez esetben természetesen konkrét és átvitt értelemben egyaránt értendő, az pedig, hogy a „periférián” mi „működött”, s mi nem, az nemcsak annak elmaradottságát mutatja meg (és főként: nem emiatt érdekes), hanem élesebb megvilágításba helyezi a „centrum” teljesítményének *differentia specificáit*, vélt vagy valós univerzalizmusát és annak korlátjait – amelyek nem csak globális érvényességi igényének hiábavalóságából vezethetők le.

Ezeket a lehetőségeket igyekszem ellenőrizni, igazolni azokban a tanulmányaimban, amelyek azt vizsgálják, miként szembesültek bizonyos kései 18. századi és kora 19. századi magyar szerzők (ami az utóbbiakat illeti, a felvilágosodás kronológiájára nézve is releváns módon) olyan kérdésekkel, amelyekből a fent említett értelemben a felvilágosodás egységessége kibontható. A fő kérdéseknek mind köze volt az „ember-ség” problémájához: pontosan mit jelent embernek lenni, következésképpen miben áll (létezik-e) „az” emberiség (Thomson 2016; hosszabb perspektívában vö. Kontler 2020). Az e kérdések vizsgálatához segítségül hívott értelmezési keretek egyike az ember naturalizálása volt (az emberi jelenségeknek a természethistória empirikus eszközei általi tanulmányozása), a másik pedig az emberi különbözőség temporalizálása (ami lehetővé tette – egyébként a keresztény monogenezis tézisével teljes összhangban – egy egységes emberi nem feltételezését és az emberi csoportok közötti különbségek eltérő időbeli és térbeli kontextusokra támaszkodó magyarázatát). Az ezzel kapcsolatos viták résztvevőinek legfőbb törekvése az volt, hogy rátaláljanak az emberi lények és közösségek működését, életét irányító szabályszerűségekre, sőt törvényekre, olyan adatok (beszámolók és leírások, valós „példányok” vagy képi ábrázolások stb.) alapján, amelyeket bőséggel szolgáltattak a keresztény misszionáriusok, a felfedező expedíciókhoz vagy éppenséggel katonai és kereskedelmi vállalkozásokhoz rendszeresen csatlakozó (sőt ezek által alkalmazott) természetbúvárok és „filozofikus utazók” (Liebersohn 2006; Safier 2008). Ezt kiegészítette a hazai fronton végzett megfigyelésekből vagy akár laboratóriumi munkából nyert tudás, mely az előbbiekkal összefonódva alkotta a létrejövő komplex „embertudományok” – természethistória (beleértve a fizikai antropológiát és az ember helyének kijelölését az ismert taxonómiai rendszerekben), morálfilozófia illetve morálpszichológia (és esztétika), etnológia, geográfia, stadiális történelem – alapzatát.

⁴ *Translating What Works* – a 9. fejezet címe (Cook 2008).

Az e tudásterületeket elválasztó határvonalak óhatatlanul elmosódóak voltak. A stadiális történelem magába szívtva valamennyit. Ez elengedhetetlen volt annak az ambiciózus törekvésének a megvalósításához, hogy átfogó elbeszélést kínáljon az emberi létfenntartás módozatai, a társadalmi alá- és fölrendeltségi viszonyok, a kulturális mintázatok, a jogi szabályozás, a kormányzati intézmények fejlődéséről a durvaság fokától a kifinomultság állapotáig: széles ecsetvonásokkal felhordott történelmi tablót az emberekről, akiknek magatartását e történet kezdetén és természetüknél fogva a gyanakvás és az önszeretet irányítja, de az észhasználat képességének köszönhetően idővel mindinkább mérsékelik vagy akár meg is fékezik szenvedélyeik erőszakosságát, békésebb mederbe terelik az önérdek-követést, s „társiassá” *fejlődnek*. A stadiális történetírás a lehető legnagyobb módszertani feszeségű, koherens strukturális beszámoló és magyarázatot igyekezett nyújtani a „modor” (a társadalmi érintkezés szokás- és normarendszere) fokozatos csiszolódásáról, amit e tudomány művelői a létfenntartás komplexitásának – a gyűjtögetés és vadászat rendszerétől a pásztorkodás és földművelés dominálta szakaszokon keresztül az árucserén alapuló „kereskedő társadalom” fokára hágó – fejlődésével hoztak összefüggésbe, s ami a legsikeresebb társadalmakban a mérsékelt kormányzás, a joguralom intézményeinek kialakulásához és megszilárdulásához vezet, miközben kedvező feltételeket teremt a művészetek és a tudomány felvirágzásához is. Ismeretesek azok a hangok, amelyek kétségbe vonták az ebben az értelemben felfogott „fejlődés” értékét – éppen ezért beszélhetünk inkább vitákról, mint doktrínáról –, s való igaz, hogy ebben a diskurzusban túlságosan szembe ötlőek az öndicséret, az önelégültség megnyilvánulásai, de legalábbis az atyáskodás és a hegemonia igazolásai, hiszen iránya annak a magyarázata, hogy miként foglalhatta el különleges dinamizmusának köszönhetően Nyugat-Európa a civilizációs létra legfelső szintjét. Meg is születtek a lesajnáló, orientalizáló szellemben fogant ellenképek – lásd pl. Kelet-Európa „feltalálásának” esetét (Wolff 1994; vö. Todorova 1997), nem beszélve az Európán kívüli világ régióinak, kultúráinak, népeinek számtalan negatív ábrázolásáról.

Tengernyi a szakirodalma annak, hogy ezt az értelmezési keretet miképpen alkalmazták a felvilágosodás nyugat-európai főáramában (nagyon szelektív válogatásként lásd Bryson 1945; Duchet 1971; Gerbi 1973; Meek 1976; Marshall–Williams szerk. 1982; Pagden 1986; Pagden 1993; Wheeler 2000; Bödeker–Büttgen–Espagne szerk. 2008; Sebastiani 2008/2013). Ehhez képest szerény figyelmet kapott az, hogy hogyan alakult a sorsa az „orientalizált” vidékeken (magyar rezonanciákra lásd Penke 2000; Balázs 2013). Pedig a téma és a forrásanyag megszolgálja a figyelmet, s értékes tanulságokat ígér arra nézve, milyen „árnyalatokat” képes a „fény” errefelé öltetni. Hadd idézzek fel saját tapasztalatomból néhány példát. Az ilyen kutatás rávilágít arra, hogy amikor a stadiális történetírás módszerei és kliséi találkoztak a magyar nemesség Kézai Simonig visszavezethető, *társadalmi kiválóságát és alkotmányos kiváltságait* megalapozó

ideológiájával, hogyan serkentették annak átalakulását a *nemzeti különlegesség* diskurzusává (Kontler 2021). Megmutatja azt is, hogy a jeles skót történész, William Robertson kései magyarországi befogadása, mely az 1830-as évek Széchenyi István ihlette és vezérelte jobbítási-csinosodási programjának légkörében zajlott, miként illeszkedett a szövegválogatás és a fordítás sajátosságainak köszönhetően a hazai közélet egy olyan csoportjának attitűdjeihez és érzéseihez, amely megnyerhetőnek látszott e program számára, de egyelőre ambivalens módon viszonyult a kozmopolitizmus és a kereskedelem Robertson által támogatott értékeihez (Kontler 2017). S hozzásegít annak a megértéséhez is, hogy bár Montesquieu mint a modern alkotmányosság „atyja” különleges és szinte osztatlan tiszteletnek örvendett a magyar politikai elit körében, fontos, bár meghökkentő elképzelése az „ambícióról” mint a monarchia – a közepes méretű államokban élő, modern európai kereskedő társadalmak számára a legmegfelelőbb kormányforma – kötőanyagáról azért váltott ki belőlük értetlenséget és elutasítást, mert egyszerre mondott ellent hagyományos, magasztos republikánus eszményeknek és a mindennapi politikai tapasztalataikat uraló korrump gyakorlatoknak (Kontler 2022).

Az iméntiekben összefoglalt válaszok a felvilágosodást egységbe fonó kérdésekre „eredetiek” voltak, miközben egyúttal ösztönzik az „eredetiség” mibenlétéről alkotott fogalmaink szükséges átértékelését. Az efféle esettanulmányok vég nélkül szaporíthatók a 18. század kutatás egyéb területeiről, országhatáron innen és túl régiókn egészéből. Ismét csak találomra szemezgetek az utóbbi évek terméséből. Itthon az imént említettekhez hasonló perspektívákat tár fel a tudástermelés és -áramlás (mely önálló projekt keretében is figyelmet kap: <https://tudasaramlas.btk.elte.hu/hu/>), az ezekről alkotott nézetek, az ezeket segítő intézmények és hálózatok, vagy az embertudományokhoz visszakanyarodva az „esztétikai antropológia” (hosszú időtartamban értelmezett) felvilágosodás korabeli közép-európai történetének tanulmányozása (Krász 2013; Csörsz; Hegedüs; Kiss; Lengyel–Tüskés szerk. 2017; Bíró–Egyed szerk. 2018; Balogh–Fórizs szerk. 2018; Breuer–Tüskés–Lengyel szerk. 2019; Kurucz 2020). Gyarapodnak a korábbiaknál árnyaltabb szemléletű recepciótörténeti és eszmetörténeti tanulmányok (Bíró 2011; Hőnich 2022), a felvilágosodás és a vallásosság viszonyának a fent említett irányú átértékelései (Forgó 2012), hagyományosabb témák – felvilágosult abszolutizmus, a társadalmi elit kulturális tájékozódása és érzékenysége – friss megközelítésű feldolgozásai (Forgó–Kulesár szerk. 2018; Kökényesi 2021; Vaderna szerk. 2022), a politikai eszmetörténet. Távlabbra tekintve – még vázlatosabban, elnagyoltabban – a dinamikus cseh 18. század kutatás több mint egy évtizede a jezsuita és szabadkőműves tudós Ignaz Cornova (1740–1822) nevét viselő önálló periodikát tart fenn (<https://asjournals.lib.cas.cz/cornova/home?lang=en>), melynek évi két számában élénk eszmecsere zajlik sok egyéb, „kisebb” téma mellett a csehországi felvilágosodás új, összefoglaló igényű feldolgozásának kísérleteiről (Cerman–Krueger–Reynolds szerk. 2017; Tin-

ková 2022). A patinásabb, 1996 óta fennálló lengyel 18. század kutató társaság (<https://wiekosiemnasty.pl/en>) 2006 óta rendszeres (ötévenkénti) nagyszabású kongresszusokat szervez, a jóval frissebb, 2022-ben létrehozott horvát társaság (<https://www.facebook.com/igos18>) ugyancsak (részben nemzetközi előadókkal megrendezett) gyakori kollokviumokkal jelentkezik, a fentiekkel összhangban álló tematikával és szemléletmóddal.

Ezek a kutatások érdemben gazdagítják „a” felvilágosodásról alkotott képünket. Koordinálásuk, szintetizálásuk – akár „a” felvilágosodás történetének ezek látószögéből történő megírása – hozzájárulhat annak a fent említett értelemben vett „európaizálásához”. Ezt a régió tudósai helyett aligha fogja más elvégezni. Ehhez szükséges volna közöttük egy olyan, a meglévőnél rendszeresebb és módszeresebb párbeszéd, amilyen a felvilágosodás kutatások magyarországi nagy generációjának idejében a lehetőségeket a legjobban kihasználva, az akkori tudományosság legmagasabb színvonalán megvalósult. Ha nekik sikerült, kései utódaiknak miért ne sikerülhetne?

IRODALOM

- Balázs Péter 2013. *Biblia, história és bölcelet a felvilágosodás korában*. Budapest, L'Harmattan.
- Balogh Piroska – Fórizs Gergely (szerk.) 2018. *Anthropologische Ästhetik in Mitteleuropa 1750–1850 / Anthropological Aesthetics in Central Europe 1750–1850*. Hannover, Wehrhahn.
- Becker, Carl 1932. *The Heavenly City of Eighteenth-Century Philosophers*. New Haven, Yale University Press.
- Bíró Annamária 2011. *Nemzetek Erdélyben. August Ludwig Schlözer és Aranka György vitája*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- Bíró Annamária – Egyed Emese (szerk.) 2018. *Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- Bots, Hans – François Waquet (szerk.) 1997. *La république des lettres*. Paris–Berlin–Bruxelles, De Boeck.
- Bödeker, Hans Erich – Philippe Büttgen – Michel Espagne (szerk.) 2008. *Die Wissenschaft vom Menschen in Göttingen um 1800*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- Breuer, Dieter – Tüskés Gábor – Lengyel Réka (szerk.) 2019. *Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa*. Berlin–Boston, de Gruyter (*Frühe Neuzeit*, 229).
- Brockliss, Lawrence 2006. *Calvet's Web: Enlightenment and the Republic of Letters in Eighteenth-Century France*. Oxford, Oxford University Press.
- Bryson, Gladys 1945. *Man and Society: The Scottish Inquiry of the Eighteenth Century*. Princeton, Princeton University Press.
- Burson, Jeffrey D. – Ulrich Lehner (szerk.) 2014. *Enlightenment and Catholicism in Europe: A Transnational History*. Notre Dame, University of Notre Dame Press.
- Butterwick, Richard – Simon Davies – Gabriel Sánchez-Espinosa (szerk.) 2009. *Peripheries of the Enlightenment*. Oxford, Voltaire Foundation.
- Cassirer, Ernst 1932/2007. *Die Philosophie der Aufklärung / A felvilágosodás filozófiája*. Ford. Scheer Katalin. Tübingen, Mohr, 1932 / Budapest, Atlantisz, 2007.
- Cerman, Ivo – Rita Krueger – Susan Reynolds (szerk.) 2011. *The Enlightenment in Bohemia. Religion, morality and multiculturalism*. Oxford, Voltaire Foundation.

- Chartier, Roger 1991. *The Cultural Origins of the French Revolution*. Durham/NC, Duke University Press.
- Conrad, Sebastian 2012. Enlightenment in Global History: A Historiographical Critique. *American Historical Review*. 117/4. 999–1027. <https://doi.org/10.1093/ahr/117.4.999>
- Cook, Harold 2008. *Matters of Exchange. Commerce, Medicine and Science in the Dutch Golden Age*. New Haven, Yale University Press.
- Csörsz Rumen István – Hegedüs Béla – Kiss Margit – Lengyel Réka – Tüskés Gábor (szerk.) 2017. *Fénykeresők / Lichtsucher*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete.
- Darnton, Robert 1971. In Search of the Enlightenment: Recent Attempts to Create a Social History of Ideas. *Journal of Modern History*. 43/1. 113–132.
- Darnton, Robert 1971a. The High Enlightenment and the Low-Life of Literature in Pre-Revolutionary France. *Past & Present*. 51/1. 81–115. <https://doi.org/10.1093/past/51.1.81>
- Darnton, Robert 1979. *The Business of the Enlightenment: A Publishing History of the Encyclopédie, 1775–1800*. Cambridge/MA, Harvard University Press – Belknap Press.
- Darnton, Robert 1982. *The Literary Underground of the Old Regime*. Cambridge/MA: Harvard University Press.
- Daston, Lorraine 1991. The Ideal and Reality of the Republic of Letters in the Enlightenment. *Science in Context*. 4/2. 367–386.
- Daston, Lorraine 1999. Afterword: The Ethos of Enlightenment. In William Clark – Jan Golinski, – Simon Schaffer (szerk.) *The Sciences in Enlightened Europe*. Chicago–London, University of Chicago Press. 495–504.
- Duchet, Michèle 1971. *Anthropologie et histoire au siècle des lumières*. Paris, Albin Michel.
- Ferrone, Vincenzo 2015. *The Enlightenment. History of an Idea*. Princeton, Princeton University Press.
- Fitzpatrick, Martin – Peter Jones – Christa Knellwolf – Iain McCalman (szerk.) 2004. *The Enlightenment World*. London – New York, Routledge.
- Forgó, András 2012. Katolikus felvilágosodás és politikai reformmozgalom. Szerzetesek a megújulás szolgálatában. In Szijártó M.István és Szűcs Zoltán Gábor (szerk.) *Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon*. Budapest, ELTE Eötvös József Kiadó. 120–146.
- Forgó András – Kulcsár Krisztina (szerk.) 2018. „Die habsburgische Variante des Aufgeklärten Absolutismus”. *Beiträge zur Mitregentschaft Josephs II., 1765–1780*. Wien, Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien.
- Gay, Peter 1967–1969. *The Enlightenment: An Interpretation. I. The Rise of Modern Paganism. II. The Science of Freedom*. New York, Knopf.
- Gerbi, Antonello 1973. *The Dispute of the New World: The History of a Polemic 1750–1900*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press.
- Goodman, Dena 1994. *The Republic of Letters. A Cultural History of the French Enlightenment*. Ithaca NY, Cornell University Press.
- Habermas, Jürgen 1962/1971. *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft / A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Ford. Endreffy Zoltán. Berlin, Luchterhand. 1962 / Budapest, Gondolat. 1971.
- Hont, Istvan – Michael Ignatieff (szerk.) 1983. *Wealth and Virtue: The Shaping of Political Economy in the Scottish Enlightenment*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Hont, Istvan 2006. *Jealousy of Trade. International Competition and the Nation-State in Historical Perspective*. Cambridge/MA, The Belknap Press of Harvard University Press.
- Horkheimer, Max, – Theodor Adorno 1944/1969/1989. *Dialektik der Aufklärung / A felvilágosodás dialektikája*. Ford. Bayer József, Geréby György, Glavina Zsuzsa, Vörös T. Károly. Frankfurt, Fischer, 1969 / Budapest, Atlantisz, 1990.

- Hónich, Henrik 2022. *Ki az igaz hazafi? Közfogalmak és patriotizmus a 18. század végi Magyarországon: egy politikai értekezés és kontextusai*. Budapest, Ludovika.
- Israel, Jonathan 2001. *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of the Modern World*. Oxford, Oxford University Press.
- Israel, Jonathan 2006. *Enlightenment Contested: Philosophy, Modernity and the Emancipation of Man 1670–1752*. Oxford, Oxford University Press.
- Israel, Jonathan 2009. *A Revolution of the Mind: Radical Enlightenment and the Intellectual Origins of Modern Democracy*. Princeton, Princeton University Press.
- Israel, Jonathan 2011. *Democratic Enlightenment: Philosophy, Revolution and Human Rights 1750–1790*. Oxford, Oxford University Press.
- Jacob, Margaret C. 1981. *The Radical Enlightenment: Pantheists, Freemasons and Republicans*. London, George Allen & Unwin.
- Jüttner, Siegfried – Jochen Schlobach (szerk.) 1992. *Europäische Aufklärung(en): Einheit und nationale Vielfalt*. Hamburg, Felix Meiner.
- Klueing, Harm – Norbert Hinske – Karl Hengst (szerk.) 1993. *Katholische Aufklärung: Aufklärung im katholischen Deutschland*. Hamburg, Felix Meiner.
- Kontler László 2017. The enlightened narrative in the age of liberal reform: William Robertson's *View of the Progress of Society* in Hungary. *History of European Ideas*. 43/7. 745–761. <https://doi.org/10.1080/01916599.2017.1314155>
- Kontler László 2020. Inventing ‘humanity’: early-modern perspectives”. In Heikki Haara – Mikko Immanen – Koen Stapelbroek (szerk.) *Helsinki Yearbook of Intellectual History I: Passions, Politics and the Limits of Society*. Oldenbourg, De Gruyter, 25–46. <https://doi.org/10.1515/9783110679861-003>
- Kontler László 2021. Their Own State(s) of Nature. The Enlightenment Social Imaginary and the Invention of Hungarian Ethnic Origins. In Mark Somos – Anne Peters (szerk.) *The State of Nature. Histories of an Idea*. Leiden–Boston, Brill. 334–362.
- Kontler László 2022. Political Ambition. The Concept in Montesquieu's *The Spirit of the Laws* and its Reception in Hungary (1748–1848). In István Sziájtó – Wim Blockmans – László Kontler (szerk.) *Parliamentarism in Northern and East-Central Europe in the long eighteenth century: Volume I. Representative institutions and political motivation*. London, Routledge 199–226.
- Kors, Alan Charles (szerk.) 2002. *Encyclopedia of the Enlightenment*. I–IV. köt. Oxford, Oxford University Press.
- Koselleck, Reinhart 1959. *Kritik und Krise: eine Studie zur Pathogenese des bürgerlichen Welt*. Freiburg–München, Karl Albert.
- Kökényesi Zsolt 2021. *Az udvar vonzásában. A magyar főnemesség bécsi integrációjának színterei (1711–1765)*. Budapest, L'Harmattan.
- Köpeczi Béla 1993. Esmék és emberek. A Mátrafüredi Felvilágosodás Konferenciák. *Magyar Tudomány*. 100 (új folyam 38)/1. 23–28.
- Krász, Lilla 2013. The Circulation of Medical Knowledge in Eighteenth-Century Hungary. *East Central Europe*. 40/3. 268–295. <https://doi.org/10.1163/18763308-04003003>
- Kurucz György 2020. „Kedves Hazámfiái, mozdulni kell...” – *Georgikoni peregrinatio oeconomica a 19. század elején*. Budapest, Corvina.
- Lehner, Ulrich L. 2016. *The Catholic Enlightenment: The Forgotten History of a Global Movement*. Oxford, Oxford University Press.
- Lehner, Ulrich L. – Michael Printy (szerk.) 2010. *A Companion to the Catholic Enlightenment in Europe*. Leiden, Brill.
- Liebersohn, Harry 2006. *The Traveler's World. Europe to the Pacific*. Cambridge/MA, Harvard University Press.
- Lilti, Antoine 2015. *The World of the Salons. Sociability and Worldliness in Eighteenth-Century Paris*. Oxford University, Paris.

- Lilti, Antoine 2019. *L'Héritage des Lumières: Ambivalences de la modernité*. Paris, Le Seuil.
- Marshall, Peter J. – Glyndwr Williams 1982. *The Great Map of Mankind: Perceptions of New Worlds in the Age of Enlightenment*. Cambridge/MA, Harvard University Press.
- Matytsin, Antony M. – Dan Edelstein (szerk.) 2018. *Let There Be Enlightenment. The Religious and Mystical Sources of Rationality*. Baltimore, Johns Hopkins University Press. <https://doi.org/10.1353/book.61241>
- Meek, Ronald L. 1976. *Social Science and the Ignoble Savage*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Munck, Thomas 2000. *The Enlightenment: A Comparative Social History 1721–1794*. London, Arnold.
- O'Brien, Karen 1997. *Narratives of Enlightenment. Cosmopolitan History from Voltaire to Gibbon*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Outram, Dorinda 1995. *The Enlightenment*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Pagden, Anthony 1986. *The Fall of Natural Man: The American Indian and the Origins of Comparative Ethnology*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Pagden, Anthony 1993. *European Encounters with the New World*. New Haven, Yale University Press.
- Penke Olga 2000. *Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák: A francia és a magyar felvilágosodás*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Pocock, John G. A. 1985. Clergy and commerce: the conservative Enlightenment in England. In Raffaele Ajello – E. Cortese – Vincenzo Piano Mortari (szerk.) *L'età dei lumi: studi storici in onore di Franco Venturi*. Nápoly, Iovene Editore. I. köt. 532–562.
- Pocock, John G. A. 1989. Conservative Enlightenment and Democratic Revolutions: The American and French Cases in British Perspective. *Government and Opposition*. 24/1. 81–105.
- Pocock, John G. A. 1999. Enlightenment and Counter-Enlightenment, Revolution and Counter-Revolution: A Eurosceptical Enquiry. *History of Political Thought*. 20/1. 125–139.
- Pocock, John G. A. 1999–2016. *Barbarism and Religion*. I–VI. köt. Cambridge, Cambridge University Press.
- Porter, Roy – Mikuláš Teich (szerk.) 1981. *The Enlightenment in National Context*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Reinalter, Helmut (szerk.) 1983. *Freimaurer und Geheimbünde im 18. Jahrhundert im Mitteleuropa*. Frankfurt, Suhrkamp.
- Robertson, John 1997. The Enlightenment above National Context. *Historical Journal*. 40/3. 667–697.
- Robertson, John 2005. *The Case for the Enlightenment*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Roche, Daniel 1988. *Les républicains des lettres: gens de culture et des lumières au XVIIIe siècle*. Paris, Fayard.
- Safier, Neil 2008. *Measuring the New World: Enlightenment Science and South America*. Chicago, University of Chicago Press.
- Sebastiani, Silvia 2008/2013. *I limiti del progresso: Razza e genere nell'Illuminismo scozzese*. Bologna, Il Mulino. Átdolgozott angol kiadása: *The Scottish Enlightenment: Race, Gender, and the Limits of Progress*. Houndmills, Palgrave Macmillan. 2013.
- Siskin, Clifford – William Warner (szerk.) 2010. *This Is Enlightenment*. Chicago, The University of Chicago Press.
- Sorkin, David 2008. *The Religious Enlightenment: Protestants, Jews, and Catholics from London to Vienna*. Princeton, Princeton University Press.
- Thomson, Ann 2016. (Why) does the Enlightenment matter? *Diciottesimo secolo*. 1. 147–168. <https://doi.org/10.13128/ds-18691>
- Tinková, Daniela 2022. *Osvícenství v českých zemích I. Formování moderního státu (1740–1792)*. Praha, Lidové noviny.

- Todorova, Maria 1997. *Imagining the Balkans*. Oxford, Oxford University Press.
- Vaderna Gábor (szerk.) 2022. *The Culture of the Aristocracy in the Habsburg Monarchy, 1750–1820*. Wien, Praesens Verlag.
- Van Dülmen, Richard 1986. *Die Gesellschaft der Aufklärer. Zur bürgerliche Emanzipation und Kultur in Deutschland*. Frankfurt, Fischer.
- Venturi, Franco 1972. *Italy and the Enlightenment*. New York, Knopf.
- Venturi, Franco 1969–1990. *Settecento riformatore*. I–VI. Torino, Einaudi.
- Wallnig, Thomas 2019. *Critical Monks. The German Benedictines, 1680–1740*. Leiden, Brill.
- Wheeler, Roxann 2000. *The Complexion of Race: Categories of Difference in Eighteenth-Century British Culture*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Wolff, Larry 1994. *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford, Stanford University Press.